

НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ

УДК 342.731:2-67 «364»

DOI <https://doi.org/10.37406/3041-1378/2025-4-1>

Арсен Марчишак

Чернівці

СВОБОДА СОВІСТІ, РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГАРМОНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглянуті законодавчі принципи гарантій свободи совісті, релігії, церкви та віруючих громадян, що надає їм право вільно сповідувати будь-яку віру, змінювати її та вести релігійну й атеїстичну пропаганду. Вказується, що Україна, згідно із правовими світовими й українськими засадами, гарантує широкий розвиток і реалізацію будь-яких віросповідних і нерелігійних переконань. Зазначено, з посиланням на аналіз правових гарантій, що українське законодавство відповідає як усім цивілізаційним, так і вітчизняним гарантіям на вільні переконання без будь-яких переслідувань.

Ключові слова: релігія, релігійність, релігійний простір, церква, конфесія, свобода совісті, свобода релігії, закон, правові відносини.

The article examines the legislative principles of guarantees of freedom of conscience of religion, church and believers, which gives them the right to freely profess any faith, change it and conduct religious and atheistic propaganda. It is stated that Ukraine, in accordance with the legal principles of the world and Ukrainian law, guarantees the wide development and realization of any religious and non-religious beliefs. It is noted, with reference to the analysis of legal guarantees, that Ukrainian legislation meets both all civilizational and domestic guarantees of free beliefs without any persecution.

Key words: religion, religiosity, religious space, church, denomination, freedom of conscience, freedom of religion, law, legal relations.

Актуальність проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що нині як ніколи важливо, щоби як церква, так і віруючі мали право вільно сповідувати віровчення, змінювати його або бути атеїстом, вільно розпоряджатися своїм правом на цю свободу. Свобода й міжконфесійна толерантність мають давати людині право вільно розпоряджатися своїм життям.

Ступінь наукової розробки проблеми. З огляду на важливість цієї проблеми й необхідність цілковитого задоволення права громадян на свободу совісті, ці питання вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні науковці й богослови. Наприклад, проблемами широкого розуміння і розвитку свободи совісті та переконань цікавилися О. Горкуша та Л. Филипович¹. Формування громадянської ідентичності як контексту свободи совісті висвітлював український релігієзнавець В. Докаш². Широке розуміння принципів правового забезпечення свободи совісті в Україні розкриває релігієзнавець В. Докаш у своїй праці «Загальне релігієзнавство»³. Законодавчі принципи вітчизняного розуміння та тлумачення свободи совісті детально розглянули релігієзнавці

¹ Горкуша О., Филипович Л. Міжконфесійний діалог у сучасній Україні: доцільність та ефективність його здійснення в умовах війни. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 85. С. 4–16.

² Докаш В. Свобода буття релігії як форма реалізації демократії. *Релігійна свобода* : науковий щорічник / відділення релігієзнавства Інституту наукових статей з теми «Свобода релігії і демократія – старі і нові виклики» / за заг. ред. А. Колодного. Київ : УАР, 2010. № 13. С. 182–189.

³ Докаш В. *Загальне релігієзнавство* : навчальний посібник. Чернівці : Наші книги, 2012. С. 433–440.

А. Колодний, М. Бабій, Л. Филипович⁴. Широкі можливості взаємин релігії і влади подані в матеріалах Круглого столу⁵. Проблемні аспекти міжконфесійних відносин із погляду конституційних гарантій свободи совісті та переконань розглядали Л. Филипович і В. Титаренко⁶.

Мета статті – розкрити правові можливості забезпечення свободи совісті в Україні згідно з вимогами світового та вітчизняного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Україна є поліетнічною та багатоконфесійною країною. Багатоконфесійність виявляється у функціонуванні понад 120 релігійних напрямів.

Релігія та церква є соціальним стабілізатором, який підтримує суспільно-духовну стабільність. Тому досить високим є рівень релігійності населення, хоча вона є позацерковною, дифузною, синкретичною. З огляду на той факт, що церква й духовенство в Україні мають значний відсоток довіри серед суспільних і політичних об'єднань (66 проти 64% у 2013 р.), а рівень релігійності населення високий (76 проти 67% у 2013 р.), третина якого представлена молоддю, це актуалізує проблему релігійності та законодавчого захисту її функціонування, подальшої гармонізації державно-церковних відносин⁷.

Демократичні трансформаційні зміни в Україні створили можливості для формування не тільки релігійної мережі, а й для задоволення духовних потреб населення.

Нині в українському суспільстві створена цивілізаційна модель державно-церковних відносин, яка гарантує свободу буття релігії та церкви. Ключові ознаки цієї моделі такі:

1. Конституційне фіксування відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Цей факт спричиняє світський характер їхньої діяльності.

2. Наявна рівність релігійних організацій і віросповідань перед законом, а також зафіксовано невизнання державою обов'язковості жодної релігії. Наявна також ситуація невтручання держави у функціонування релігійних організацій.

3. Гарантується державний захист прав і законних інтересів окремих релігійних співтовариств.

Такий підхід унеможливорює втручання держави в релігійну сферу та перешкоджає її впливу на владні повноваження з метою подолання неприйнятних для неї віросповідань, установлює для них юридичні обмеження.

Забезпечення правових гарантій існування релігійних організацій, задоволення духовних потреб українців ґрунтується на засадах Європейської конвенції з прав людини, Загальної декларації прав людини, документах Парламентської асамблеї Ради Європи, ОБСЄ.

У цих умовах для громадянського суспільства характерний розвиток такої моделі державно-церковних відносин, яка б визнавала рівноправність держави й церкви як суб'єктів державно-конфесійних стосунків. Кожен із них діє у сфері своєї компетенції (наприклад, релігійні організації діють у правовому полі держави, натомість держава не впливає на канонічні справи церкви).

Зазначимо, що за приналежністю до релігійних віросповідань Україна є однією з найбільш релігійних країн Європи. Церква має високий рівень довіри серед населення. У руслі цього можемо вести розмову про динаміку поширення релігійної мережі (за останні роки в межах 2–3%). Цей факт ілюструє динамічний процес функціонування структури конфесій, що служать для гідного вираження релігійних почуттів віруючих і забезпечення свободи совісті громадян.

⁴ Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Європейські стандарти та українські реалії* : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного. Київ, 2007. 146 с.

⁵ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. *Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 р.: рух до партнерства держави і церкви чи до кризи взаємин?* : інформаційні матеріали до Круглого столу, 22 квітня 2013 р. Київ, 2013. 47 с.

⁶ Титаренко В., Филипович Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 55–64.

⁷ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 р. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/> (дата звернення: 20.05.2024).

Показником, що підтверджує конституційні гарантії населення держави, є статистика, яка формує уявлення про ситуацію щодо релігійно-інституційної мережі України, яка найбільша на всьому пострадянському просторі. Якщо в радянські часи в межах культової та позакультової діяльності було, за статистикою, 9 церков і релігійних течій, то нині їх налічується понад 120. Якщо раніше було зареєстровано приблизно 4,5 тисячі організацій, то нині їх уже більш ніж 36 тисяч⁸.

У результаті демократичних перетворень в Україні релігійна ситуація нині характеризується динамікою та високим рівнем синкретизму й універсальності. Про це свідчать показники Європейського соціологічного дослідження, згідно з якими 74,7% українців відносять себе до якоїсь релігії. За цим показником Україна входить у першу сімку із 23 країн, що брали участь у дослідженні (після Кіпру, Польщі, Португалії, Ірландії, Словаччини та Болгарії)⁹.

У межах конституційно-правового поля відносин церкви й держави з метою забезпечення свободи буття релігії та церкви в українському просторі врегульовано багато проблем підприємництва, власності, землевпорядкування, трудових відносин і альтернативної військової служби. Релігійна свобода в українському соціумі виявляється ще й у тому, що держава окреслила свої зобов'язання перед церквою в межах тих повноважень, які є сферою її компетенції. По-перше, вона впливає на розвиток релігійної самобутності української нації та релігійних меншин, а це є свідченням прояву громадянського суспільства. По-друге, держава визнає традиції та внутрішні настанови релігійних співтовариств, гарантує правовий і соціальний статус церкви, забезпечує сприятливі умови для діяльності, реалізації її прав і свобод віруючих. По-третє, вона формує толерантні міжконфесійні відносини та світоглядну терпимість. Принципова новація системи відносин полягає саме в тому, що держава та церква є рівноправними суб'єктами відносин, кожен із яких працює у сфері своїх компетенцій, створює поле співпраці.

Саме ці підходи до співпраці церкви та держави забезпечили можливості для формування релігійного середовища в його якісних і кількісних вимірах¹⁰.

Наприклад, камертоном демократичності держави та забезпечення свободи релігійного вибору і віросповідань є розвиток релігійної мережі як результат.

На релігійній мапі України виникла Православна церква України (далі – ПЦУ). Із часу об'єднавчого 2018 р. собору трьох гілок українського православ'я (УАПЦ, УПЦ КП і частини УПЦ) та здобуття у 2019 р. від Вселенського патріархату Томосу на автокефальність. Така обставина вплинула на розстановку православних сил не лише в Україні, але й у світі.

⁸ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&> (дата звернення: 20.05.2024);

Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин. *Національна безпека і оборона*. Київ : Центр Разумкова, 2013. № 1. С. 15–40;

Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. *Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 р.: рух до партнерства держави і церкви чи до кризи взаємин?* : інформаційні матеріали до Круглого столу, 22 квітня 2013 р. Київ, 2013. 47 с.;

Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2023 рр. : соціологічне дослідження. Київ : Фонд Конрада Аденауера в Україні, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya> (дата звернення: 20.05.2024).

⁹ Міжетичні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 квітня 2010 р. Чернівці, 2010. 208 с.;

Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Європейські стандарти та українські реалії* : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного. Київ, 2007. 146 с.;

Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин. *Національна безпека і оборона*. Київ : Центр Разумкова, 2013. № 1. С. 15–40.

¹⁰ Докаш В. Релігійна мережа України в її інституціональних вимірах : компаративний аналіз. *Релігія та соціум* : міжнародний часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 50–55;

Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 р. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/> (дата звернення: 20.05.2024);

Міжетичні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 квітня 2010 р. Чернівці, 2010. 208 с.

Приблизно 600 парафій УПЦ підтримали ідею єдиної помісної церкви й разом зі своїми ієреями доєдналися до ПЦУ у процесі підготовки та проведення собору. Станом на 19 травня 2024 р., з 15 грудня 2018 р. 1 724 релігійні громади та християнські монастирі афішували перехід з УПЦ (МП) до ПЦУ. Нині з 19 503 православних організацій до ПЦУ належать 8 295, що становить 42,5%. У 2021 р. частка віруючих, які віднесли себе до вірних ПЦУ, збільшилася до 24%, у 2022 р. – до 36%, а у 2023 р. – до 42% серед респондентів.

Після 24 лютого 2022 р. простежується різка зміна динаміки в ідентифікації православних: зросла частка віруючих, які відносять себе до ПЦУ, усупереч зменшенню частки тих осіб, які відносять себе до УПЦ або «просто православних». Значно зменшився відсоток тих, хто відносить себе до вірних УПЦ МП (із 13% у 2021 р. до 6% у 2023 р.). Але вплив УПЦ М на своїх вірних усе ще потужний. Наприклад, у найбільш численній парафії ПЦУ МП станом на 1 січня 2024 р. налічувалося 10 919 прихожан, що становить майже 60% православних і 30,5% усіх зареєстрованих релігійних організацій¹¹.

Рішенням помісного собору 27 травня 2022 р. Українська православна церква московського патріархату виголосила себе незалежною від РПЦ. Але натеper УПЦ перебуває у стані невизначеності щодо політичного й релігійного Кремля. Вона ніби очікує на повернення колишнього статусу, коли сприймала себе церквою-донькою МП, від якої так і не отримала визнання своєї автокефальності.

В Україні, як уважає релігієзнавиця Л. Филипович, досить добре адаптувалися антиукраїнські та промосковсько орієнтовані православні структури. Вони здійснюють хресні ходи Україною під російськими прапорами, із зображенням імператора Миколи II та гаслами «Православие – Самодержавие – Народность». Культивується ідея Російської імперії, а в такий спосіб і прагнення повернутися до неї. Спостерігається, як уважає Л. Филипович, зневага до української державної незалежності, української символіки, українських законів. Така антиукраїнська діяльність, спрямована проти європейського вибору України, проти її незалежності, яка жертвовно виборюється на фронті, не завжди присікається державою. Церква МП заявляє про аполітичність, проголошує ідею зречення «політичного православ'я», яке навіть засудила ще за митрополита Володимира Сабодана. Водночас масові заходи, як-от хресні ходи, проводяться від церковних святинь і очолюються священнослужителями й монахами УПЦ за супроводу сил МВС, фінансуються РПЦ чи її спонсорами¹².

Спостерігається також прагнення Московського патріархату та фактичного філіалу в Україні – УПЦ МП дискредитувати українські національні спільноти, проголошуючи їх виявом українського націоналізму.

Посилюється процес зміни попередньої юрисдикційної належності громад УПЦ МП. Невизначеність свого ставлення до війни, невизнання Росії агресоркою, мовчання щодо істинних винуватців війни, слаба підтримка фронту й волонтерства тощо призвели до падіння авторитету й популярності УПЦ у країні, про що свідчить зафіксоване соціологією падіння численності тих, хто ідентифікує себе із УПЦ – з 18 до 4%¹³.

Як в УПЦ, так і в РКЦ немає одностайної реакції церковної ієрархії на воєнні події в Україні. Ще із часів Майдану половина церкви безумовно прийняла протест українців проти автократії і тоталітаризму, що втілилися в особі В. Януковича, натомість інша – вичікувала, куди схилиться історія боротьби за демократію. Зараз, в умовах війни, РКЦ в Україні, наприклад, безумовно дослухаючись до Ватикану, до думок папи Франциска, зайняла переважно позицію поборників справедливої війни, де чітко визначається агресор і його жертва. Наскільки

¹¹ Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р. Хмельницький : ХНУ, 2016. 171 с.

¹² Там само.

¹³ Там само.

Ватикан задоволений такою особною позицією українських католиків, які прагнуть донести до Папи Римського правдиву інформацію, важко сказати.

Історичне протистояння між представниками Греко- і Римсько-католицької церкви в Україні, яке не хочуть афішувати ні ті, ні інші, в умовах війни загострилося із причини подвійної позиції папи Франциска. Він не хоче через Україну мати конфлікт із Російською православною церквою. Тому розглядає події на Сході України як прояв громадянської війни в державі, а також засуджує надання Україні зброї країнами Євросоюзу. Плазуванню перед Ватиканом, який ніколи не був другом України, приходить кінець: у цій війні Україна заявляє про себе як про суб'єкта міжнародних відносин, як активний учасник переформатування і політичної, і релігійної карти світу. Про незгоду з позицією Папи Римського заявляє і до того мовчазна УГКЦ, яка має дослухатися до несприйняття греко-католиками його політики, говорити про очікування на патріарше визнання для своєї церкви, яка на 1 січня 2024 р., незважаючи на втрати на сході та півдні України, кількісно зростає, маючи організацію у 3 681 особу проти 3 510 у 2021 р. За кількістю зареєстрованих громад греко-католики мають 10% від загальної релігійної мережі України. Послідовників греко-католицизму перед широкомасштабним російським вторгненням налічувалося 8,8%. На грудень 2023 р., за результатами опитування, тобто самодекларації, число послідовників греко-католицизму збільшилося до 11%.

Неоднозначну щодо обраного Україною проєвропейського шляху позицію досі мають деякі протестанти. Україна Майданом засвідчила протест проти проголошеного В. Януковичем євразійського курсу країни, проти Митного союзу з Росією, проте деякі протестантські спільноти зберігають свої контакти з Росією, з її навчальними та керівними центрами, і цим в умовах війни ігнорують проукраїнські орієнтації, характерні для більшості спільнот із Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Протестанти моляться за мир (але не за перемогу у війні), дякують Богу за можливість жити у спокої на неокупованих територіях, а також просять про Божий захист співвітчизників на тих землях, де ведуться воєнні дії¹⁴.

Євразійську зорієнтованість виявляли до останнього і баптисти, і адвентисти, які нарешті остаточно вийшли зі спільних із Росією структур і організацій. Зазначимо, що чітку українську зорієнтованість мають християни віри євангельської (п'ятидесятники) й Українська лютеранська церква. Церква ХВС нещодавно оприлюднила документ, де засудила діяльність російських п'ятидесятників, керівник яких Ряховський значиться в особистих радниках В. Путіна, а спільнота загалом схвально ставиться до московської агресії.

Не підписала документ ВРЦіРО і Вірменська апостольська церква в Україні, йдучи в авангарді єреванського державного керівництва, яке сподівається на підтримку Москви в їхньому протистоянні з Азербайджаном. Але надія на військову допомогу не справдилася, тому реакція ВАЦ на російсько-українську війну поступово змінюється. Також явно проукраїнську зорієнтованість виявляло і виявляє ДУМУ УММА¹⁵.

Іудейські організації України різною мірою, але загалом мають проукраїнську позицію.

Ідея слов'янськості, до якої нібито треба повернутися, усе ще побутує серед окремих течій рідновірів, вони таким способом пропагують наративи «руського міра». Як зауважує Л. Филипович, у сфері рідновірства через панслов'янськість пропагується явна антиукраїнськість¹⁶.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в релігійному середовищі, можливі завдяки тому, що українське громадянське суспільство залишається толерантним до різних релігій, що, на нашу думку, є гарантією правового забезпечення духовних запитів населення. Як свідчать

¹⁴ Горкуша О., Филипович Л. Міжконфесійний діалог у сучасній Україні: доцільність та ефективність його здійснення в умовах війни. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 85. С. 4–16.

¹⁵ Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень : збірник матеріалів Усеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р. Хмельницький : ХНУ, 2016. 171 с.

¹⁶ Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень : збірник матеріалів Усеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р. Хмельницький : ХНУ, 2016. 171 с.

дані звіту про релігійну мережу в Україні, «більшість, або 74%, опитаних вважають, що «будь-яка релігія, яка пропонує ідеали добра, любові й милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування» або «усі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога». Характерно, що лише приблизно 5% опитаних підтримали твердження, що «істинною є лише та релігія, яку я сповідаю»¹⁷.

У тому, що церква та релігія повинні мати національну спрямованість, переконані лише 31%. Це свідчить про високу демократичність українського суспільства. Не знаходить підтримки в українському суспільстві також ідея запровадження інституту державної церкви (лише 13 проти 9% у 2013 р.).

Така ситуація можлива завдяки тому, що суспільство стає все більш демократичним. Підтвердженням цього є те, що 73% опитаних (проти 65% у 2013 р.) підтримали твердження, що «в Україні є свобода совісті та рівність віросповідань перед законом».

Релігія, будучи соціальним інститутом, у співдружності із суспільством об'єднує віруючих за віросповідними принципами, тому вона має забезпечити духовні потреби прихожан, тобто надати їм можливості для залучення як релігійних співтовариств, так і адептів віри до різних форм культової та позакультової діяльності. Цю місію релігія може виконати тільки тоді, коли створено правове забезпечення та гарантована свобода особистості на вільне сповідання власних переконань, пропаганду свого віровчення. Тобто йдеться про низку свобод, що притаманні демократичному суспільству.

Зазначимо, що однією з базових свобод, яка гарантована громадянам України, є *свобода совісті* (у західному суспільстві більш уживаним є поняття «свобода релігії»). У соціологічному контексті мовиться про те, наскільки союз суспільства та держави може створити правовий простір не лише для діяльності релігійних організацій, а й для реалізації віруючими своїх переконань і конституційних прав¹⁸.

Отже, право визначає межі можливого та гарантії зовнішнього впливу, зокрема й релігійної совісті, релігійних переконань. У такому контексті зазначимо, що свобода віросповідання є однією з важливих структур свободи совісті, яка насамперед стосується функціонування релігії як у житті індивіда, так і в соціумі. Отже, саме у площині релігійної самореалізації особистості (або релігійних спільнот) свобода релігії є актуальною у правовому вимірі.

Свобода совісті як центральна категорія світоглядних прав особи – означає право індивіда мати, приймати та змінювати релігію або переконання за вибором і свободу одноособово або з іншими сповідувати яку-небудь релігію або не сповідувати жодної, брати участь у сповіданні релігійних культів, виражати та поширювати релігійні або атеїстичні переконання.

Свобода совісті є важливим правовим чинником у контексті державно-церковних відносин, адже від держави залежить надання церкві можливості для реалізації духовних потреб віруючих. Це можливо лише тоді, коли право на свободу совісті та релігійних переконань прописано на законодавчому рівні в рамках ст. 5 Конституції України.

Права на свободу совісті та переконань, на діяльність церков і релігійних організацій, на міжконфесійні та державно-церковні відносини в Україні регулюються Конституцією, Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про освіту», «Про власність», «Про свободу совісті та релігійні організації», Кримінальним кодексом України.

¹⁷ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 р. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/> (дата звернення: 20.05.2024).

¹⁸ Докаш В. Релігійна мережа України в її інституціональних вимірах: компаративний аналіз. *Релігія та соціум* : міжнародний часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 50–55;

Міжетичні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 квітня 2010 р. Чернівці, 2010. 208 с.;

Суспільно-культурні трансформації етноконфесійних взаємин: історія, динаміка, тенденції : колективна монографія / за наук. ред. В. Балуха. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. 256 с.

Підкреслимо, що за принципами ліберальної демократії на першому плані соціального життя має бути громадянська свобода, яка виражається як цілковита незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. У такому разі йдеться про низку прав громадянина: свободу совісті та діяльності, недоторканість особи. Ядром свободи є особисті права особи.

Таку правову декларацію захисту духовного життя особи ми маємо у ст. 35 Конституції України. Законом гарантується право на свободу світогляду та віросповідання (свободу сповідувати чи не сповідувати релігію, відправляти релігійні культи й обряди, вести релігійну діяльність). Конституція робить акцент на світському характері освіти та визнає рівність усіх релігій.

Правовий інститут свободи совісті стосується таких конституційних норм:

«1) рівність громадян за законом незалежно від ставлення до релігії, рівні права в політичному, економічному та соціальному й культурному житті;

2) використання особами прав та свобод не має перешкоджати інтересам суспільства та держави, а також правам інших громадян;

3) здійснення прав та свобод є невід'ємним від виконання громадянином своїх обов'язків»¹⁹ (у цьому контексті якраз слід бачити межі релігійних свобод – А. М.).

Реалізація віруючими прав на відправлення релігійних культів гарантується законами й контролем за їх додержанням з боку держави та її органів, наприклад, Департаментом у справах релігій і Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій.

Право громадян на задоволення духовних потреб населення в Україні забезпечує Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» (від 23 квітня 1991 р.) зі змінами та доповненнями за законами України. Цей Закон та інші законодавчі акти, затверджені відповідно до нього, становлять законодавство України про свободу совісті та релігійні організації.

Перший розділ («Загальні положення») вважаємо основоположним. Ключовою є ст. 3, у ній обґрунтовано поняття свободи совісті: *«Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання»*. Також не менше навантаження має ст. 5. У ній йдеться про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а також визначаються обов'язки обох сторін: країни щодо церкви й релігійних організацій. У цій статті зазначено світський статус держави.

Принцип відокремлення церкви від держави гарантує свободу взаємин держави й церкви, невтручання держави у проблеми віровчення та культу, а також внутрішнього устрою церкви, вирішення кадрових питань; церкви – у діяльність державних інститутів і питання забезпечення права громадянина на свободу світогляду. Пріоритет прав людини на свободу світогляду означає їхнє верховенство над правами церкви (як соціального інституту) на окреслену статутом діяльність.

Надзвичайно вагомий блок питань охоплено ст. 6 Закону, що стосується *відокремлення школи від церкви та релігійних організацій*. У ньому підкреслюється, що *освіта в державних освітніх закладах повинна мати світський характер*.

Світськість освіти, за цією статтею, передбачає, що в навчальних закладах не викладаються релігійні дисципліни, не формується світогляд (релігійний чи арелігійний) та забороняється організовувати релігійні заходи.

Під час характеристики *основних рис цього Закону* треба підкреслити таке:

¹⁹ Міжетичні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 29–30 квітня 2010 р. Чернівці, 2010. 208 с.;

Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Європейські стандарти та українські реалії* : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного. Київ, 2007. 146 с.;

Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин. *Національна безпека і оборона*. Київ : Центр Разумкова, 2013. № 1. С. 15–40.

1. Чинний Закон називає *українську державу безрелігійною*, але не антирелігійною, тобто держава не допускає втручання у свою політичну структуру церкви як державного інституту, але й не визнає за собою права на боротьбу проти релігії, вона відмовилася від формування обов'язкових світоглядних переконань.

2. Закон гарантує *громадянам право на свободу совісті*, яка передбачає можливість індивіда не лише сповідувати будь-яку релігію та відправляти релігійні культи, але й змінювати свої переконання та вільно їх поширювати.

3. Закон значною мірою *відповідає змістові та вимогам міжнародних правових актів* про громадянські права.

4. Закон *скерований на позитивні настанови та дозвіл*, він не забороняє тих чи інших дій у правових межах.

Широкий правовий контекст має Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». За документом дозволено зміну виконання військового обов'язку віруючим, коли це суперечить релігійним переконанням громадян.

Велике правове навантаження несе й Закон України «Про освіту», яким гарантований світський характер освіти, що запобігає конфліктам на релігійній основі.

Забороняє розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті Кримінальний кодекс України.

Гарантує право власності на майно релігійним організаціям Закон України «Про власність».

Як неприбуткові не оподатковуються релігійні організації на підставі законів України «Про плату за землю» та «Про оподаткування підприємств»²⁰.

Проведене дослідження свідчить про те, що захист прав, свобод та інтересів кожної людини в умовах поліконфесійної країни є важливою умовою створення в Україні суспільства на засадах демократії, формування правової держави. Результати проведеного аналізу законодавчих актів про свободу совісті та релігійні свободи засвідчують, що між державою та церквою склались гармонійні відносини, де:

- держава гарантує законодавчо різні свободи для функціонування повноцінного життя церкви як об'єднання громадян з релігійним світоглядом;

- церква виконує свої інтеграційну та стабілізаційну функції, працює над формуванням їхньої моральної поведінки за Божими заповідями й суспільними нормами;

- надає соціальну і гуманітарну допомогу, особливо під час воєнних дій, на прифронтових територіях, формує патріотизм і насажує духовно;

- через капеланство церква знімає депресивний стан як у громадян, так і у військових, формує так званий духовний фронт;

- свою роль у гармонізації відносин виконують і навчальні богословські заклади, які вселяють у молодь віру в перемогу та світле майбутнє України.

Проведений аналіз сучасних форм релігійності українського суспільства та правового забезпечення світоглядних переконань населення в умовах воєнних дій дозволяє зробити декілька висновків:

1. Сформована в Україні модель гармонійних державно-церковних відносин дозволяє державі гарантувати церкві її соціальний статус, а церкві, через систему цінностей і регламентів, виконувати роль інтегратора та консолідатора суспільства.

2. Наявний стан захисту віросповідних потреб населення відповідає нормам міжнародного законодавства та є умовою формування громадянського суспільства.

3. В умовах війни церква перебуває в єдності із суспільством, з народом, надає суспільству посильну гуманітарну допомогу, плекає дух нації та віру в перемогу, світле майбутнє України.

Що варто зробити для покращення гармонізації відносин держави та церкви?

²⁰ Докаш В. Релігійна мережа України в її інституціональних вимірах : компаративний аналіз. *Релігія та соціум* : міжнародний часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 50–55.

Висновки. Як показав український досвід, для гармонізації суспільно-релігійних відносин надзвичайно корисною є співпраця держави й церков. Окрім уже наявних при Міністерстві освіти та науки, Міністерстві культури та інформаційних технологій, Міністерстві закордонних справ, доцільно передбачити створення безпеково-аналітичних рад також при Міністерстві інформаційної політики та Міністерстві юстиції. Нагальною потребою є створення при СБУ громадської Науково-експертної ради з безпеки гуманітарної сфери, яка б ініціювала внесення в Закон про національну безпеку 2018 р. окремого розділу про релігійну безпеку.

Давно потребують вивчення на предмет захисту національної безпеки періодичні видання конфесій України, зокрема ті, які завозяться із зарубіжжя з метою поширення серед вірян в Україні. Бажано не тільки виявляти під час перевірок ворожі матеріали релігійного змісту, а й вилучати таку друковану продукцію в магазинах і кіосках, громадах, бібліотеках тощо. Як ми думаємо, з огляду на отримання конфесіями літератури із закордону, потрібне створення органу, який ми можемо назвати Цензура безпеки щодо літератури, тобто цензурувати літературу, у якій можуть бути російські наративи. Назріла необхідність активніше використовувати наявні громадські організації, які готові співпрацювати з релігійними організаціями для вирішення проблем релігійного й суспільного життя.

З огляду на те, що рушієм Майдану була студентська молодь, треба активізувати діяльність Усеукраїнської студентської спільноти, сприяти активізації діяльності її представників.

Варто було б употужнити протидію пропагандистській діяльності на релігійному ґрунті проросійських центрів, які фальсифікують історію і сьогодення релігійного життя України, зокрема ПЦУ й УГКЦ, українського християнства взагалі, інших конфесій. Доцільно використовувати відзначення церковних дат, проводити наукові конференції, присвячені проблемам діяльності українських церков, формуванню рис українського православ'я та необхідності його відтворення в діяльності ПЦУ.

Потрібно було б подати у Верховну Раду пропозицію щодо внесення до чинного Закону про свободу совісті й релігійні організації статті, що чітко б розтлумачила зміст положення про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, замінивши наратив сепаратності на партнерство у відносинах релігії і суспільства, церкви й держави. Треба прописати межі присутності церкви в суспільстві, можливості включення різних релігійних спільнот у розбудову української держави. Доцільно повернутися до проблеми мови богослужіння у храмах, з усвідомленням, що російська мова у практиці діяльності релігійних організацій сприяє оросіянню вірян, поверненню їх у стан духовного світу Росії-колонізатора. Уважаємо за корисне рекомендувати конфесіям визначитися зі шляхами впровадження українськомовності в богослужіннях, друку їхньої конфесійної періодики, особливостей навчального процесу в духовних навчальних закладах.

На порядку денному постало питання спростування наявних історичних концепцій і міфів щодо спільної «Київської купелі», належності Києво-Печерської і Почаївської лавр, Києво-Могилянської академії та іншого російській культурі. Для уникнення втрати підпорядкованості українських святинь, що перебувають у користуванні чи власності конфесій, Верховній Раді потрібно законодавчо закріпити неможливість їх передачі до ставропігійного статусу. На нашу думку, потребують засудження спроби дискредитування стану релігійного життя в державі, критики свободи життя церков, демократизму, особливостей державно-церковних відносин під час зустрічей із зарубіжними гостями, варто прояснювати переваги релігійного плюралізму України, подавати свідомий вибір громад тієї чи іншої церковної юрисдикції як прояв свободи віросповідання і свободи совісті.

Гармонізації церковно-державних відносин могло б послугувати також збільшення квоти на присутність у середовищі капеланів, представників протестантського середовища, які в більшості провадять проукраїнську політику й підтримання не просто миру, а перемоги України.

Гармонізація взаємодії держави й церкви передусім потребує консолідації конфесійних взаємин, єдності церковної спільноти, а не змагання за душі.

Список використаної літератури:

1. Горкуша О., Филипович Л. Міжконфесійний діалог у сучасній Україні: доцільність та ефективність його здійснення в умовах війни. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 85. С. 4–6.
2. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&> (дата звернення: 20.05.2024).
3. Докаш В. Загальне релігієзнавство : навчальний посібник. Чернівці : Наші книги, 2012. С. 433–440.
4. Докаш В. Релігійна мережа України в її інституціональних вимірах : компаративний аналіз. *Релігія та соціум* : міжнародний часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 50–55.
5. Докаш В. Свобода буття релігії як форма реалізації демократії. *Релігійна свобода* : науковий щорічник / відділення релігієзнавства Інституту наукових статей з теми «Свобода релігії і демократія – старі і нові виклики» / за заг. ред. А. Колодного. Київ : УАР, 2010. № 13. С. 182–189.
6. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2024 р. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/> (дата звернення: 20.05.2024).
7. Міжетичні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 квітня 2010 р. Чернівці, 2010. 208 с.
8. Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Європейські стандарти та українські реалії* : науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного, 2007. 146 с.
9. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин. *Національна безпека і оборона*. Київ : Центр Разумкова, 2013. № 1. С. 15–40.
10. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. *Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 р.: рух до партнерства держави і церкви чи до кризи взаємин?* : інформаційні матеріали до Круглого столу, 22 квітня 2013 р. Київ, 2013. 47 с.
11. Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2023 рр. : соціологічне дослідження. Київ : Фонд Конрада Аденауера в Україні, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya> (дата звернення: 20.05.2024).
12. Суспільно-культурні трансформації етноконфесійних взаємин: історія, динаміка, тенденції : колективна монографія / за наук. ред. В. Балуха. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. 256 с.
13. Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 9–10 вересня 2016 р. Хмельницький : ХНУ, 2016. 171 с.
14. Титаренко В., Филипович Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 55–64.
15. Филипович Л. Суб'єктність Церкви в сучасних державно-церковних відносинах. *Волинський Богословський вісник*. 2020. № 8. С. 311–330.
16. Филипович Л., Колодний А. Вплив російсько-української війни на трансформації релігійного життя в Україні. *Буковинський богословський вісник*. 2024. № 3. С. 87–95.

References:

1. Horkusha, O., & Fylypovych, L. (2018) Interfaith dialogue in modern Ukraine: expediency and effectiveness of its implementation in the conditions of war. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 85 [in Ukrainian].
2. Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii naseleennia Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6–20 lypnia 2022 r. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&> [in Ukrainian].
3. Dokash, V. (2012). General religious studies. Chernivtsi: Nashi knyhy [in Ukrainian].
4. Dokash, V. (2012). The religious network of Ukraine in its institutional dimensions: a comparative analysis. *Relihiia ta sotsium*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. 50–55 [in Ukrainian].
5. Kolodnyi, A., Dokash, V. (2010). Svoboda buttia relihii yak forma realizatsii demokratii. *Relihiina svoboda*. Scientific yearbook. Kolodnyi, A. (et). Kyiv: UAR [in Ukrainian].
6. Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii v Ukraini stanom na 1 sichnia 2024 r. Retrieved from: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/> [in Ukrainian].

7. Interethical and interconfessional relations in the context of modern social transformations (2010): materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 29–30 kvitnia 2010 r. Chernivtsi [in Ukrainian].
8. Kolodnyi, A. (2007). Religious freedom. The legislation of Ukraine “On freedom of conscience and religious organizations”. *European standards and Ukrainian realities*. Naukovyi shchorichnyk. Kyiv [in Ukrainian].
9. Religiosity of Ukrainians: level, nature, attitude to certain aspects of the church-religious situation and church-state relations (2013). *Natsionalna bezpeka i oborona*. Kyiv: Tsentr Razumkova [in Ukrainian].
10. Religion and the Church in Ukrainian Society: 2000–2023: sociological study. Kyiv: Konrad Adenauer Foundation in Ukraine (2013). Kyiv [in Ukrainian].
11. Relihiia i Tserkva v ukrainskomu suspilstvi: 2000–2023 rr.: sotsiolohichne doslidzhennia (2023). Kyiv: Fond Konrada Adenauera v Ukraini. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya> [in Ukrainian].
12. Balukh, V. (2017). Sociocultural transformations of ethno-confessional relations: history, dynamics, trends. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t.
13. Society, state and church in the spectrum of interdisciplinary research (2016): zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. Konferentsii, Khmelnytskyi, 9–10 veres. 2016 r. Khmelnytskyi: KhNU [in Ukrainian].
14. Tytarenko, V., & Fylypovych, L. (2020). Problematic aspects of interfaith and state-confessional relations in the current socio-political situation in Ukraine. *Relihiina svoboda*. 24 [Ukrainian].
15. Fylypovych, L. (2020) The subjectivity of the Church in modern church-state relations. *Volynskyi Blahovisnyk* [in Ukrainian].
16. Fylypovych, L., & Kolodnyi, A. (2024). The impact of the Russian-Ukrainian war on the transformation of religious life in Ukraine. *Bukovynskyi bohoslovskyi visnyk* [in Ukrainian].

Подано в редакційну колегію 11.03.2025

Подано до друку 01.07.2025